

BIBÓ ISTVÁN – SZÁZÖT ÉVE

*Látják őt foltos kabátban, amint a Berkenye utcában
félmázsánként, szánkóval húzza haza a szenet.¹*

■ A magyar történeti közgondolkodásban úgy rögzült az előző századforduló – a világháború kitöréséig –, hogy „boldog békeidők”. Ennek vége felé, 1911-ben született Bibó István. (Jogász és bölcsész végzettségű édesapja előbb a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban tisztviselő, majd – az 1920-as évek közepétől – a szegedi Ferenc József Tudományegyetem könyvtárának az igazgatója, mindemellett több tudományterületen mozgó publikációkat is közread.) Elemista éveiben esik fragmentumokra az a Monarchia, amelyben a magyar öntudat még társ-nagy hatalomnak tudhatta magát Európában. Ez a kollektív önimázs sérül végletesen – alkalmasint máig hatóan – a magyar nemzetrészeket is más országoknak parcellázó trianoni békeszerződés következtében. Bibó István a gimnázium felső négy osztályát – Budapestről történt elköltözésük nyomán – a szegedi piaristáknál végzi, majd ugyanott iratkozik be az egyetemre.

Kezdetben apja nyomdokaiba látszik lépni, mivel párhuzamosan vesz fel jogi és bölcsészeti tárgyakat. (Marót Károlytól görög, Sík Sándortól magyar irodalmat tanul.) Felsőbb évfolyamokon köteleződik el mindinkább a jogi szaktárgyak iránt (főként jogelmélet, alkotmánytan, nemzetközi jog és politika), s lesz szemináriumi asszisztense – a maga korában nagy respektust szerző – Horváth Barna professzornak, aki későbbi pályafutásán is ösztönzője, támogatója. 1934-ben szerez jogi és államtudományi doktorátust. Utána két éven át előbb a bécsi egyetem, majd Genfben az Institut des Hautes Études Internationales, illetve a hágai Académie de droit international Carnegie posztgraduális ösztöndíjasa. Nevezett helyeken jogbölcsélet, közigazgatási és nemzetközi jog, valamint diplomáciatörténet terén gyarapítja ismereteit, kora kiemelkedő szaktekintélyeinek előadásain, szemináriumain (H. Kelsen, A. Merkl, M. Bourquin, P. Guggenheim, G. Ferrero).

Hazatérve budapesti bíróságokon tölt be különböző állásokat, miközben – diplomája megszerzése óta – rendszeresen ad közre tudományos dolgozatokat,² illetve más műfajú írásokat.³ 1938-tól a király nélküli magyar királyság igazságügyminisztériumában dolgozik. Emellett a *Társadalomtudományi Társaság* jegyzője, majd titkára, a *Magyar Jogi Szemle* társszerkesztője, és kapcsolatba kerül a Horthy-korszak ellenzéki-politikai tömörülésével, a Márciusi Fronttal. Egyik (névtelenségben maradó) szövegezője a Front azon kiáltványának, mely – a világháború előestéjén a fennálló rendszert és a német penetrációt egyaránt elutasítva – nagy visszhangot vált ki a korabeli közéletben. Ez mintha arra a három évvel korábbi tépelődésére is válasz lenne, miszerint „itt a tisztességes ember vagy politikus lesz, vagy kivándorol” – ám a nyilvános politikai szerepvállalástól folytatólagosan tartózkodik. 1940-ben egykori alma matere Jog- és Államtudományi Karán tesz magántanári habilitációt.⁴ A háború éveiben – miközben a kolozsvári egyetemen tart előadásokat – szak- és közírói tevékenysége sem látszik lankadni.⁵

Az ország 1944. márciusi német megszállása után lemond a *Magyar Jogi Szemle* társszerkesztői tisztéről. Egyfelől a náci megszállás elleni nemzeti összefogást szorgalmazó politikai manifesztumot készít,⁶ másfelől monografikus terjedelmű munkáját fejezi be egy „jó béke-rendszer” elvi előfeltételeiről – mielőbbi hasznosulását remélve. Az életében mindvégig kéziratban maradt történetbölcséleti esszéit – vezérgondolata alapján – évtizedek múltán, posztumusz kiadásra előkészítve kezdi „békecsinálók könyvének” nevezni.⁷ Köztisztviselőként viszont arra használja minisztériumi posztját, hogy üldözött zsidók életét mentő igazolványokat állít ki. Emiatt 1944 októberében – a nyilaskeresztes hatalomátvétel napján – letar-

tóztatják, és a német SS-alakulatok által ellenőrzött gyűjtőfogházba szállítják. Innét sikeresen kiszabadul ugyan, de bujkálni kényszerül. Apósa, Ravasz László református püspök segédelmével illegálisban éli át Budapest 1944–45-ös téli ostromát.⁸

1945 februárjában hírt kap arról, hogy a Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány keresteteti, s – életben maradásáról értesülve – az újjászerveződő Belügyminisztérium Közigazgatási Osztályának (később Főosztály) élére nevezik ki. Itt elsősorban a demokratikus átalakulást célzó törvényeket – többek között az új választójogi törvényt –, valamint a közigazgatás korszerűsítését készíti elő. Addigi munkássága révén delegálják a koalíciós kormány tanácsadó testületként létesített Jogi Reformbizottságba. E bizottság tagjaként egymásután terjeszti elő a közigazgatást szervezetében és szellemében is gyökeresen megújítani célzó – Erdei Ferencsel közösen kimunkált – elaborátumait. Ezek kulcsfogalma a „város-megye”. A reform elvi alapvetése civitasok szerves fejlődés nyomán létrejött gazdasági-kulturális vonzaskörzete, illetve város és vidéke társadalmi érdekszolidaritáson nyugvó szimbiózis volt.⁹ 1946 elején a magyarországi németek kitelepítése kapcsán,¹⁰ tavasztól pedig a közalkalmazotti kar sorait tizedelő újabb politikai tisztogatás (az ún. B-lista) ügyében különbözik össze az igazgatási pozíciókat mind nagyobb számban megkaparintó kommunista tisztviselőtársaival. Utóbbiak a „vasöklű” melléknévvel illetett kommunista belügyminiszter, Rajk László támogatását bírva tették egyre inkább lehetetlenné hivatali működését. A nyár derekára az is nyilvánvalóvá válik, hogy a közigazgatás korszerűsítésében képviselt „város-megye” koncepció – a minden helyi, regionális autonómiát felszámolni igyekvő kommunista ambíciókkal szemben – érvényesíthetetlen, így, 1946 augusztusában megválnak a Belügyminisztériumtól.

A fentiekben túlmenően más oka is volt annak, hogy Bibó a kommunisták szemében nemkívánatos személyiséggé vált. 1945 őszétől két éven át – a *Valóság* majd a *Válasz* című folyóiratok hasábjain – rendszeresen adott közre kritikai elemzést a háború utáni magyar belpolitikai élet fejleményeiről. Ezekben „pártok felett álló” távolságtartással éppúgy bírálja a kommunisták egyre nyilvánvalóbb kizárólagos hatalomra törését, mint ahogy a kiszegzsdapárt konzervatív irányú pálfordulását is, melyet az motivált, hogy a párt ily módon őrizze meg az 1945. évi parlamenti választáson szerzett többségi támogatását. De hasonlóképpen emel szót az ellen is, hogy a kommunisták – a szovjetek támogatását maguk mögött tudva – permanens konfliktusgerjesztésükkel kváziellenzéki pozícióba kívánják szorítani a kormányzó koalíció többségi pártját. Kölcsönös toleranciát szorgalmazva próbálta konszenzusképessé kritizálni a kiszegzsdapártból és a baloldali pártok szövetségéből verbuválódott korabeli „nagykoalíciót”.¹¹ Ezért persze a szóban forgó pártok egyikében sem örvendett közkedveltségnek, de idő múltával mindinkább a kommunisták által birtokolt hatalmi helyzetnek lehetett – és lett is – Bibó számára egzisztenciális következménye.

Bibó István 1946 őszétől immár egyetemi nyilvános rendes tanári kinevezéssel a szege-di egyetem Jog- és Államtudományi Karának professzora. Politikát, közigazgatást és modern államelméletet ad elő. Utóbbi tárgykörben tartja meg székfoglaló előadását a Magyar Tudományos Akadémián, 1947 januárjában.¹² A Magyar Jogászegylet a közjogi szakosztály elnökévé választja, szeptemberben pedig a vallás- és közoktatási miniszter megbízza a (korábban Teleki Pálról elnevezett) Kelet-európai Tudományos Intézet elnökhelyettesi teendőinek ellátásával. Ez a kutatókomplexum a Társadalomtudományi Intézet mellett – melynek Bibó lett az igazgatója – a korabeli Államtudományi, valamint a Történettudományi Intézetet integrálta. Az év második felében részben szakmai-közéleti státuszváltása okán, részben pedig közpolitikai konszolidációs szcenárióinak hiábavalóságát tapasztalva hagy fel az írásai-ban addig művelt aktuálpolitikai kríziselemzésekkel, s vált át nagyobb lélegzetű témákra. 1948-ban terjedelmes esszéit ad közre a „zsákutcás magyar történelemről” és a szidőkérdésről.¹³

Az évtized végén kiépülő kommunista pártegyeduralom hoz újabb fordulatot életében. 1949-ben megfosztják akadémiai tagságától, megszüntetik állását a fentebb említett kutató-intézetben. A közigazgatás modernizálását célzó munkáját – amelyen a Belügyminisztériumból való távozását követően is tovább dolgozott – már csak szamizdatnak számító kéziratok kiadványban tudja közreadni,¹⁴ mivel abban egyértelműen opponálta a beüzemelés alatt álló szovjet mintájú tanácsrendszert. Arra próbálják rászorítani, hogy – 39 évesen – maga kezdeményezze nyugdíjazását katedrájáról. Miután ezt vonakodik saját jószántából megtenni, bürokratikus úton távolítják el onnét úgy, hogy az 1950 szeptemberében induló új egyetemi tanévet már meg se kezdhesse. Az immár futószalagon gyártott koncepciók perек – valamint a tömeges internálások, kitelepítések – árnyékában szabadlábban marad ugyan, de Rákosi

Mátyás 1956-ig tartó regnálása idején csak katalóguscédulák, bibliográfiai címleírások készítésére érdemesített beosztott könyvtáros. Ezzel együtt enyészik el annak lehetősége is, hogy a negyvenes évek végétől számára külföldi tudományos intézetektől, társaságoktól érkező szakmai felkéréseknek eleget tehesen.

Az 1956-os forradalom idején Bibó Istvánt a Petőfi Párt néven újjáalakuló Nemzeti Parasztpárt delegálja Nagy Imre kormányába, ahol november 2-án államminiszteri kinevezést kap. E tisztségében éri a két nappal későbbi szovjet katonai intervenció. A kormány tagjai ezt megelőzően már elmenekültek (Nagy Imre és szűkebb környezete Jugoszlávia budapesti nagykövetségére), miniszterként egyedül marad helyén az Országgyűlés épületében. Itt a radikálisan megváltozott helyzetről tájékoztató *Nyilatkozatot* fogalmaz, amit eljuttat a nyugati hatalmak követségeire. November 9-én még mindig államminiszteri minőségben – mivel e tisztségétől csak november 12-én fosztják meg – politikai kibontakozási *Tervezetet* készít „a magyar kérdés kompromisszumos megoldására”. Miközben a Kádár János vezette kommunista restauráció részeként tömegessé válik az októberi forradalomban résztvevőkkel szembeni megtorlás, Bibó 1957 tavaszán egy tanulmány terjedelmű *Memorandumban* foglalja össze az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc bel- és külpolitikai konzekvenciáit.¹⁵ Ennek újrágépelte példányait akkoriban szamizdatként adják kézről kézre Budapesten.

1957 májusában letartóztatják, majd 15 hónapos vizsgálati fogság után, 1958 augusztusában életfogytiglani szabadságvesztésre és vagyonelkobzásra ítélik.¹⁶ A vád „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése” volt, melyben bizonyítékul a fentebb említett *Nyilatkozatot*, *Tervezetet* és *Memorandumot* említették, valamint azt, hogy a szóban forgó dokumentumokat Göncz Árpád és Regéczi-Nagy László vádlott-társaival eljuttatták külföldi diplomatáknak s rajtuk keresztül az ENSZ-nek is.

Nem csupán itthon, külföldről is közbenjárnak szabadon bocsátása érdekében, de az erőfeszítések nem vezetnek eredményre. Emigrációba menekült barátai 1960-ban, Londonban jelentetik meg *Harmadik út* című kötetét,¹⁷ mely a világháború utáni években készült politikai írásait, történeti esszéit, valamint az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos – fentebb említett – munkáit tartalmazza. A börtönben viszont – képletesen szólva – visszakapja „egyetemi katedróját”. Rabtársai történeti, politikai kérdéseire rendre hosszabb-rövidebb előadást rögtönözve válaszol. Idő múltával társai „Bibó-tanszéknek” kezdték hívni azt a börtönbeli fordítóirodát, ahol idegen nyelvet ismerő rabokat gyűjtöttek össze olyan külföldi munkák fordítása végett, amelyeket Magyarországon nem kívántak kiadni, csak az állami és pártvezetés szűkebb köre számára készültek. 1963 márciusában az ún. „nagy amnesztia” keretében szabadul. Utána hét éven át „szabadlábbon fogságban” metaforával jellemezhető sorsa: a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában lesz megtűrt – és mindvégig megfigyelt – beosztott.¹⁸

1971-es nyugdíjba vonulása után, szegényes körülmények között élve tér vissza tudományos vizsgálódásainak azokhoz a tárgyköröihez, melyeket a negyedszázaddal korábbi kommunista hatalomátvétel megszakított. A közigazgatási reformról írott újabb munkáját¹⁹ – melyet a Magyar Tudományos Akadémia felkérésére készített – kinyomtatják ugyan, de közreadása már elmarad. Mivel hazai megjelenésre esélye sem lehetett, Angliába juttatva lát napvilágot 1976-ban a nemzetközi szervezetek benuktásáról és gyógyómdjairól írott monográfiája, mely több nemzetközi jogi tárgykört (önrendelkezés, területi és államváltozások legitimitása, nemzetközi döntőbíráskodás) jár körül.²⁰ Ezt viszont a hazai hatóságok illegális cselekménynek ítélik, emiatt a külföldi tudományos intézetektől érkezett meghívásoknak képtelen eleget tenni. Útlevelkérelmeit a Belügyminisztérium visszatérően azzal utasítja el, hogy „kiutazása sérti a Magyar Népköztársaság biztonságát”. Noha ekkoriban már szemipermeábilissá roszdásodott az Európát megosztó vasfüggöny, számára tilalmas maradt, hogy bekapcsolódjon a nemzetközi szellemi-tudományos közéletbe.

A hetvenes évek második felétől egyre többen keresik fel Bibót a fiatalabb generáció tagjai közül is: főként azok, akik idővel a magyar ellenzéki mozgalomban váltak ismertté. Ott-hona mindinkább egyfajta nem akkreditált, magánegyetemi doktorandusz-szemináriummal alakul. Amikor 1979 májusában meghal, több száz fő részvételével zajló temetési szertartása az óbudai temetőben a bontakozó magyar ellenzéki mozgalom első nyílt színi demonstrációja. Halála után egy *emlékkönyv* készül tiszteletére, de – hivatalosan – ez sem jelenhet meg. Így azután a 75 szerző írásait tartalmazó vaskos kötetet illegálisan másolják-terjesztik. A *Bibó-emlékkönyv* végül a rendszerváltás után, 1991-ben kap nyilvánosságot.²¹

A nyolcvanas években neve, munkássága az ellenzéki mozgalom szimbólumává lett.²² Miután Svájcban elkezdődik *Összegyűjtött műveinek* magyar nyelvű kiadása²³ – s ebből egyre több példány jut el Magyarországra –, 1986-ban Budapesten is megjelenhet munkásságából egy bő válogatás,²⁴ amely azonban mellőzi 1956-os írásait.²⁵ Az évtized második felében a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi karának hallgatói róla nevezik el korábban megszervezett társadalomtudományi szakkollégiumukat.²⁶ 1988-ban zömmel ennek a kollégiumnak a hallgatói alapítják a Fialat Demokraták Szövetsége (FIDESZ) nevű rendszer-váltó pártot. 1987-ben a budapesti egyetem jogi karának hallgatói, 1989-ben egykori alma matere, a szegedi egyetem diákjai – és az ott, őt emlékeztükben őrző „öregdiákok” – szerveznek rá emlékező konferenciát. Írásai ugyan időközben beszivárognak a hazai egyetemek bölcsész- és jogi fakultásainak szemináriumi tematikáiba, de amíg élt, az államszocialista „hivatalos Magyarországon” egyetlen önálló könyve sem láthatott napvilágot.

1990-ben a harmadik Magyar Köztársaság első elnökévé választott egykori rabtársa, Göncz Árpád beiktatási beszédében úgy emlékezik meg róla, hogy ha élne, ez a poszt leginkább őt, Bibó Istvánt illetné.

Bibó István munkássága több diszciplínához köthető. Szakképzettsége alapján a jogtudományok különböző ágait művelte, mindemellett „polgári szolgálatos” regrutaként – időszakosan – belekóstolt a közpolitika bozótharcaiba is. Volt aktuálpolitikai sorsfordulók kritikus elemzője, és számos korszakot érintően lett polemikus résztvevője történeti diskurzusoknak. Volt kormányzati főtisztviselő, egyetemi tanár, akadémikus, miniszter. Ezen tisztségeitől rendre megválni kényszerült. Sorra kiakolbólitotta onnét az a politikai inga, amely régióknak, az ő korában többször is bejárta útját a szélsőbal végponttól a szélsőjobb fordulatiig és vissza. Az említett posztokon való működési ideje felnőttkori életútjának alig egyötödét tette ki. Az egyik róla szóló írás találon rögzíti: háromévtényi kritikai közírói munkásságáért harmincévtényi szilenciummal, kétnapos aktív miniszterségéért hatévtényi cellarács mögötti léttel fizetett.²⁷ Így a négyötöd sem kínált többet, mint félreállítottság, felkészültségéhez képest megalázó „alulfoglalkoztatottság”, belső emigrációban művelt – rezervált, de nem rezignált – „szobatudósság”. Adminisztratív kirekesztés mind a hazai, mind a határainkon túli közéletből.

Részletező körülrásokra kényszerülnek mindazok, akik a „ki is volt Bibó István?” kérdésre keresik a választ. Az őt még ismerők, illetve a munkásságával foglalkozók egyaránt szembesülnek azzal, hogy „Bibó István történetét filológusi pontossággal kell megírni. Művei a magyar politikai irodalom legjava, alakja a teljes élet példája, a művekből kiolvasható teljesítménynél is jelentősebb.”²⁸ Ennek nem mond ellent, hogy a hatalomhumanizálás terapeutájának tartjuk-e,²⁹ vagy éppen kora egyik jelentős politikai diagnosztájának.³⁰ Mindketőt integrálja Szűcs Jenő tömörségében is találó formulája: Bibó István tudós politikai gondolkodó.³¹ Ez már nincs messze attól, hogy „a huszadik századi magyar politikai gondolkodás legnagyobb, európai formátumú alakjaként” őrizze az emlékezet.³²

A róla, munkásságáról érdemben megszólalók zöme – a *Bibó-emlékkönyv* kéziratának lezárása óta – az utóbbi minősítéssel lényegében egyező álláspontot vall, ami szinte kínálja a „huszadik századi haza bölcsé” címet. Van ennek némi intellektuális pikantériája, ha emlékeztünkbe idézzük, hogy Bibó István – az első számú haza bölcsét – Deák Ferencet, a magyar história panoptikumában a „hamis realisták” közé állította. Visszatekintő olvasatban viszont békésen megférnek egymás mellett. Mindketten alkotmányos keretek között kívánták politikai realitással intézményesíteni az elvi racionalitást. A nemzeti panteonban pedig – kelő súllyal különbséget téve a két évszázad és az innét piederstálra kerültek kínálata között – immár egymás mellett könyvelhetik el csalatkozásukat abban a hitükben, hogy az (időnként talmi) érdekek vezérelte napi politikai cselekvésekben érvényesülhet a közhelyszerű józan ész. Ez a kilenc rendszerváltással explodált s ellenlábás politikai kurzusok egymásutánját eredményező magyar huszadik században szinte mindvégig tiltott, embargóval sújtott portéka volt. Ám aligha Bibót minősíti, hogy politikai hisztériákat analizáló, társadalmi traumákat oldani igyekvő terápiajavallatai „utóéletükben” – ide értve a nevének egykor zászlóra tűzők körét is – folytatólagosan falra hányt borsóként hasznosulnak.

A politikai gondolkodás bármily akadémikus veretű művelésének összekeverése a köznap praktikummal viszont akkor igazán vaskos balfogás, ha ezt intellektuelek teszik. „A tiszta ész kritikája” alapján napjainkban jelentkező borúlátó eszmeftuttatások az úgynevezett „Bibó-felejtésről” tévesek kiindulópontjukban, és rossz nyomvonalon haladnak a konklúzi-

óhoz. Visszarángatnák Bibót és művét abba a késő Kádár-kori metapolitikai mezőnybe, ahol „felfedezése” fogant, illetve ennek mai – közvezérelt amnézia – változatába plántálnák át. Holott inkább üdvözölni kellene, hogy véget ért az úgynevezett rendszerváltó pártoknak a „bibói hagyatékért” folytatott – önlegitimálásukra használt – versenyfutása. Midőn az érdekezérelt pártpolitika egyre-másra felülírta az értelmiségi státusban képviselhető értékvalasztást, Bibó is rendre feltűnt a szembesülés pástján. Néhány évvel a rendszerváltás nyomán így lett a felelős szabadság mentorából – az addigi szabad prédából – újfent egyre kényelmetlenebbé váló, „ne tessék már annyit emlegetni” kritikuszabadúszó. Leginkább azért jött a derűre ború, mert szembesülni kényszerültek azzal, hogy értékezérelt intellektuális textusai nemkívánatos tükröt tartanak a napi politika – partikuláris, provinciális – gyakorlatoknak orcája elé. Bibót – gondolkodói hagyatékát – posztumusz hitték kanonizálhatónak úgy, ahogy azt József Attila (markásabb egóval) *Ars poeticájában* formulázta: „rám tekint pártfogott e század”, ám két dolog felett elsiklottak. Az egyik, hogy az éppen florealó posztmodernben a racionalitás mentén araszoló modernitás is szórészálhasogatóan megkérdőjeleződik. A másik, hogy a legmegértőbb – erre törekvő – diagnosztá-terapeuta analízis is a „pörös száj”, a kritikai gondolkodás lenyomata: köznapi olvasatban az (időtlen) ellenzékiesség artikulálása. No ez a posztmodern időközbeni letűnése közepette sem kívánatos. Bibó ráadásul, a törvényesség és az ésszerű kompromisszumkeresés premisszéi mellett, morált plusz öskeresztényi habitust is szervesen a politikához tartozónak tételezett, ami akkor sem fért bele a tömegtársadalomban modernnek mondott politika-politológia bináris kódjába, ha azt rásegítésül szentelt ostyába csomagolva kínálták. Évtizede még inkább örülni lehetett annak, hogy Bibó István kiszabadult a rendszerváltók – kisajátító törekvésekkel párosított – kalodájából. Esetleges (újabb) indexre tételénél sokkal hatékonyabb módja a negligálásnak terjedőben lévő agyonhallgatása: „amiről nem beszélünk, az nincs”.

Ehhez képest inkább kívánatos, hogy a történelmi személyiséggé lett alak és szellemi teljesítménye értékarányos árfolyamon épüljön be a hazai – történelemről, politikáról, elitfelelősségről való – közgondolkodás tárházába. Respektálva ott, ahol ez kínálkozik, és kritikailag szembesülve munkásságával ott, ahol az megkerülhetetlen. A bölcsészeti, társadalomtudományi ész-óvóhelyek mértéktartó csendjében ehhez is hozzáláttak. Az elmúlt két évtizedben – az aktuálpolitikai hasznosítási ambíciók aláhanyatlásával fordított arányban – az ún. „Bibó Műhelyben” megindult munkásságának érdemi feldolgozása. A rá való emlékezés kegyeleti, kultikus mozzanatain³³ túlmenően is sok száz dolgozat látott napvilágot különböző folyóiratokban a „bibológia” tárgykörében. Születésének centenáriumán – 2011-ben – értő utószavakkal ellátott 12 kötet adta közre újra jelentősebb munkáit. Mára egyre több helyet követelnek maguknak a könyvtárak polcain a bibói életművet – annak valamely korszakát, részterületét – görcső alá vevő önálló kiadványok, feldolgozások is.³⁴

Ezeket számba venni nincs hely, s mostani összefoglalóinkhoz képest más műfajba kívánkozik. Csupán egyetlen mozzanatra utalok zárásként: az 1930-as évek végén papírra vetett emberieségi tűzparancsolatából az utolsó. „A szabadságszerető ember [...] bízik a közösség erejében, az emberek többségének tisztességében, és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és igyekezettel érvényre is lehet juttatni, ezért a maga példájával, minden rossz-hiszeműség elleni együttes és eredményes fellépéssel és minden jóhiszeműség számára a bizalom előlegezésével erősíti maga körül a közösségben és a tisztességes szándékok győzelemre vihethetőségében való hitet.”³⁵

Amikor közéleti credóját rögzíti, túl van ugyan mind a hazai iskolákon, mind külföldi tanulmányain, de – életkorát tekintve – még a harmadik X-en innen. Ekkoriban kezd épülni az a gondolatkatedrális, amely – összes köznapi töredezettsége ellenére – a FÉLELEM – TRAUMA – KÖZÖSSÉGI HISZTÉRIA áfiuma ellenében a BIZALOM – HATALOMHUMANIZÁLÁS – KÖLCSÖNÖS SZOLGÁLTATÁSOK TÁRSADALMA tartópillérekben nyugovóválságteapeuta életműként hagyományozódik ránk negyven év múltán, midőn Bibó búcsút mond az evilági lét permanens zaklatásainak. Munkássága legjobb hazai értőinek-elemzőinek egyike, Kovács Gábor rögzítette „a minap”, hogy a bibói hermeneutikában mind a hivatását ténylegesen teljesíteni képes elit, mind a modern demokrácia legitimációjának alapja a kölcsönös társadalmi-közéleti *bizalom*. Bibó „megközelítésének fontos sajátossága, hogy saját koncepciója nélkülözi a gyanakvásnak és bizalmatlanságnak ezt az elemét”, – mármint azt, amit mindközönségesen sandaságként, a sokaságot orránál fogva vezető úri huncutságként szoktak volt nevesíteni. (Ő maga ezt – a 6. parancsolatban – a „köz becsapásaként, a közakarati meghamisításaként” verifikálta.) A bibói gondolatmenetet összegezve lyukad ki oda, hogy „a

modern demokrácia politikai tere nem tud létezni bizonyos alapvető bizalom nélkül. A kompetitív pártpolitika szereplőinek bízniuk kell abban, hogy versenytársaik – hozzájuk hasonlóan – betartják a népszuverenitás elvére épülő szabályait.³⁶

Bibó István születése után százöt évvel és halála után egy bő krisztusi kor múltával a kelet-európai kisnemzetek „zsákutcás történelmük” újabb – egymástól nem sokban különböző – stációján botladoznak. Annak idején, 1947. évi akadémiai székfoglalóját Cicero klasszikus imperatívszavával zárta: „Vigyázzanak a konzulok, hogy kárt ne szenvedjen a köztársaság!” A fentebb említett bizalom igencsak kívánatos lenne „a pult mindkét oldalán állók” között – különösen egy vak vezet világtalant nemzeti globalizációban –, ám stallumfoglalásuk után mintha a konzulok hallása is látásvesztésüket követné. A centenáriumi Bibó-kötetek egyikében igény fogalmazódott meg, Bibó „beágyazni az őt megillető közegbe, az európai eszmétörténet fősodrába”.³⁷ Oda illene. Előbb azonban nem magunknak kellene megismerni, megérteni munkásságát, tanulni belőle?

Bibó István „időszerűségének” eldöntését mi sem kínálja inkább, mint pontról pontra végigbongészni – elégszer nem idézhető – tízparancsolatát. Nem érintve – azaz nem profanizálva – az Úrhoz való transzcendens (hitéleti) patrónus-kliens magánviszonyt, a citoyenné lett „emberfia” közösségi, evilági társas lény normáit vette számba. (Mert hogy tanult hivatását illetően – egy ideig foglalkozását tekintve is – kodifikátor volt.) Vajon napjainkban, a posztmodern is felülírni látszó posztkereszténységben érvényét vesztes-e a közösségi mentálhigiéne homeopátiás „füveskönyvének” bármelyik passzusa? Minden pontja amellet érvel, hogy mi a lehetséges gyógy mód az úrhatnám szolgák által foganatosított közösségbomlasztó, infantilizáló, bizalommentélyező „Zeitgeist” – és annak napi gyakorlata – ellenében.

Ha a „népi demokratikus” fogalom (és korszak) – annak tautológiája ellenére – nem járótódot volna le oly véletlesen és körmönfontan, akkor Bibó e gondolatkör magyarországi főpecsétjére lehetett volna. (Pontosítva: stallumba helyezésének elmaradása ellenére az lett – az maradt.) Kora magyar sorskérdéseinek minden fontosabb diskurzusában hallatta hangját, s mondandójának zöme – alighanem éppen töménysége, veretessége okán – mindmáig emésztetlenül fekszi meg gyomrunkat, foglalkoztatja szürkeállományunk sapiens felét. Ebből következik az emberi méltóságot kortalanul evidensnek tételező – sérülés esetén reparálandó – aktualitása is. A maga idején különböző indíttatásból háritott és sokféle ellenvetéssel „lesajnál” *harmadik út* felfogás nem az általa mindvégig kritikával-fenntartásokkal tölthegyre tűzött liberális univerzum mind nyilvánvalóbb kiüresedése, és nem a markánsabban elutasított, kommunizmust álmódó létezett szocializmus enyészete miatt kínál új olvasatot. Sokkal inkább abból következően, amit az ezredfordulós rendszerátalakítási hullám óta művel a kelet-európai kisállamok nyomorúsága, itt is, szomszédságainkban is, mi több, Európaszerte. (Mintha Oswald Spengler évszázados víziója – *A Nyugat alkonya* – erőltetett menetben haladna a beteljesülés felé.³⁸ Az elképesztő mértékű és intenzitáú high-tech fejlesztések közepette a felvilágosodás hozadéka óta nincs érdemi innováció a civilizációs know how tekintetében. Az időközben létrejött tömegtársadalomnak és a – tetszik, nem tesz – kiteljesedő globalizációnak nincs közértelmességi normája, „etikai kódexe” az ún. fejlett világban sem. Henry Kissinger legutóbbi *Világrendje* is csupán odáig jut, hogy a Pax Americanát kínálja a glóbusz egészének.³⁹)

Az más kérdés, hogy – legalábbis a magyar égbolt alatt – nem látszik feltűnni olyan betűvető, aki bibói erudícióval és ihletettséggel komponálná klaviatúráján „korunk diagnózisát”,⁴⁰ horribile dictu a belőle következő, alkalmas terápiát. Amit a modern európai politikai gondolkodás *harmadik útként* keresztelt el, az a bibói értelmezésben egyszerre alapoz az őskeresztényi kohézióra és – az elhasználódott, kiérdemesült két másik úthoz képest – rögzíti a civilizációs „önérdektől” (morálisan is) vezérelt, kölcsönös szolidaritáson nyugvó társadalomszervezés újólagos kibontakozási alternatíváját. Nem éppen ez az elsődleges útja a hatalom humanizálásának? Még akkor is, ha a szükségszerű nem mindig lehetséges. Bibó plauzibilisabb Kantnál: mondandója nem kategorikus, ám imperatívsz...

Ó, a neki kiszabott – s magára vett – földi pályán tartotta magát a szabadságszeretőők credójához. Nála ez az egyént is ösztönző – kibontakozni segítő – moderált közösségi szabadság volt. Szóval és tettel – vagy ahogy újabban mondják: *tettbeszédde!*⁴¹ – kínálja tovább e mindig korhoz igazítandó testamentumot. Kanonizálni nem ildomos. Ám lehet – akár ma is – respektálandó vitapartnernek tekinteni.

■ JEGYZETEK

1. Hanák Gábor: *Számadás Bibó Istvánról*. Hévíz 1993. 3. sz. 1–7.
2. A szankciók kérdése a nemzetközi jogban. Szeged, 1934. 50; *Kényszer, jog, szabadság*. Szeged, 1935. 160; *Le dogme du „bellum iustum” et le théorie de l’infaillibilité juridique*. Essai critique sur la théorie pure du droit. Revue Internationale de la Théorie du Droit 1936. no. 1. 14–27; *Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität*. Zeitschrift für öffentliches Recht 1937. no. 5. 623–638; *Etika és Büntetőjog*. Társadalomtudomány 1938. 1–3. sz. 10–27.
3. *A mai külföld szemlélete a magyarságról*. Magyarságtudomány 1936. 1. sz. 126–132; *Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában*. Társadalomtudomány 1940. 4. sz. 503–516.
4. *A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma*. Magántanári próbaelőadás. Szeged, 1940. június 13.
5. *A bírói és közigazgatási funkció szociológiájához*. Az igazságügyminiszter véleményező szerepe a közigazgatásban. Társadalomtudomány 1941. 1. sz. 136–143; *Elit és szociális érzék*. Társadalomtudomány 1942. 2. sz. 192–209; *A pénz*. Magyar Szemle 1942. 4. sz. 169–177; *Korunk diagnózisa*. Társadalomtudomány 1943. 4–5. sz. 457–474; *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*. Társadalomtudomány 1944. 1–3. sz. 36–56; *Bibó István egyetemi előadásai, 1942–1949*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004.
6. *A magyar munkásság „békejárnalata” a magyar középosztálynak*. In: Bibó István: *Különbség*. EPMSZ, Bp., 1990. 429–434.
7. *Az európai egyensúlyról és békéről*. In. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. 1935–1944. Magvető, Bp., 1986. 295–335.
8. Kettejük történeti, politikai (történetpolitikai) gondolkozásának egymáshoz való viszonyáról lásd Tóth-Matolcsi László: *Ravasz László és Bibó István nemzetéltelmezései*. Beszélő 2005. 6. sz.
9. E tárgy körében Bibó István korabeli írásai: *A közigazgatási reform kidolgozásának fő kérdései*. 1946. február; *A magyar közigazgatás történeti háttere és a szervezeti reform körvonalai*. 1946. február. In: Gyarmati György: *Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez*. 1946. Századok 1979. 3. sz. 513–548; *A magyar közigazgatás reformja*. A Nemzeti Parasztpárt javaslata. Szabad Szó 1946. július 17; *A magyar közigazgatásról*. Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés. Városi Szemle 1947. 5–6. sz. 285–294; *A magyar közigazgatási reform problémái*. In: Bibó István: *Különbség*. EPMSZ, Bp., 1990. 69–90.
10. A magyarországi németek kitelepítése, illetve ennek várható következményei ügyében fogalmazott feljegyzéseit, emlékiratait lásd Bibó István: *Életút dokumentumokban, 1911–1979*. Összeállította Huszár Tibor és Hanák Gábor. Szerk. Litván György és S. Varga Katalin. 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, Bp., 1995. 310–323.
11. *A magyar demokrácia válsága*. Valóság 1945. Október–december, 2–4. sz. 5–43; *Vita demokráciánk válságáról*. Bibó István hozzászólása. Valóság 1946. Január–február, 1–2. sz. 97–99; *A demokratikus Magyarország államformája*. Szabad Szó 1945. június 10.; *A békeszerződés és a magyar demokrácia*. Válasz 1946. 1. sz. 43–59; *A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások*. Válasz 1946. 2. sz. 107–128; *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Új Magyarország, Bp., 1946. 116; *A koalíció választáson*. Válasz 1947. 1. sz. 8–25; *Összeesküvés és köztársasági évforduló*. Válasz 1947. 2. sz. 176–183; *A Márciusi Front tíz esztendeje*. Válasz 1947. 4. sz. 303–305; *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme*. Válasz 1947. 6. sz. 493–504; *Válság után – választás előtt*. Válasz 1947. 8. sz. 123–138; *Értelmiség és szakszerűség*. Tiszatáj 1947. 4. sz. 1–11.
12. *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. 1945–1949. Magvető, Bp., 1986. 367–397.
13. *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. Válasz 1948. 4. sz. 289–319; *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Válasz 1948. 10–11. sz. 778–877; *Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről*. Huszadik Század 1949. 1. sz. 47–53.
14. *Magyarország városhálózatának kiépítése*. Tervezte, szerkesztette Bibó István és Mattyasovszky Jenő. Kézirat gyanánt. Bp., 1950. 11 + 98 térképoldal.
15. Az 1956-os forradalom kapcsán készített dokumentumok – ma már – minden, Bibó munkásságát újabban közreadó válogatásban fellelhetőek.
16. *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. Összeállította és bevezeti Kenedi János. 1956-os Intézet, Bp., 1996.
17. Bibó István: *Hamadik út*. Politikai és történeti tanulmányok. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London. Nyomtatott Rómában, ezer példányban, 1960 telén. 381.
18. Gyarmati György: *Szabadságban fogságban*. Adalékok Bibó István 1963 utáni éveire. Világosság 2013. Tavasz–nyár. 136–149.
19. Bibó István: *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. MTA Igazgatástudományi Bizottság, Bp., 1975. 90 old. + 14 térkép. A Kádár-kori Magyarországon összesen egy új – e témakörbe vágó – önálló dolgozata jelenhetett meg legálisan. Bibó István: *Tanya és urbanizáció*. A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója. Valóság 1973. 12. sz. 35–40.
20. István Bibó: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies*. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Powers, and Political Arbitration. With an Introduction by B. Crick. The Harvester Press, Hassocks, 1976. XI + 152. I.
21. *Bibó-emlékkönyv*. I–II. Felelős szerkesztő Réz Pál. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bp.–Bern, 1991.
22. A halálát követő és a rendszerátalakítást megelőző évtizedben (1979–1989) a megszorodó szamizdat kiadványokon túl – többnyire az itt is publikálók tollából – mintegy ötven, Bibó életének,

- munkásságának valamely szegmensét taglaló kisebb-nagyobb dolgozat látott napvilágot a legális nyilvánosság különböző lapjaiban, folyóirataiban is.
23. *Bibó István összegyűjtött művei*. I–III. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984.
 24. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I–III. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986.
 25. Ez utóbbiak azután – más addig mellőzött munkáival együtt – 1990-ben két „egymással versengő” kiadványban láttak napvilágot. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. IV. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1990; Bibó István: *Különbség*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bp., 1990.
 26. Lásd erről *Hazugság nélkül*. A Bibó István Szakkollégium kollégiumtörténeti kiadványa. Szerk. Csapody Tamás. Bp., 1991; *Bibó István Szakkollégium, 1983–1993*. Szerk. Parkas Judit – Nagy Krisztina – Szemerei Péter. Bp., 1993; *Bibó István Szakkollégium, 1993–2000*. Szerk. Masát Ádám – Papp Imre. Bp., 2000.
 27. Kende Péter: *A bibói örökség*. Rubicon 2004. 4. sz. 65.
 28. Hanák Gábor: *Számadás Bibó Istvánról*. Hévíz 1993. 3. sz. 1–7.
 29. Dénes Iván Zoltán: *A hatalom humanizálása*. Magyar Filozófiai Szemle 1990. 6. sz. 914–930.
 30. Rainer M. János: *István Bibó – a great political diagnostician*. Hungarian Quarterly 1993. no. 6. 32–40; *Uő: A politikai diagnosztika*. Rubicon 2004. 4. sz. 5–8.
 31. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Történelmi Szemle 1981. 3. sz.
 32. Kovács Gábor: *Bibó István*. In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok*. 100 portré a magyar történelemből. Szerk. Rácz Árpád. Rubicon–Aquila. Bp., 2000. 362–364.
 33. Hévízen és Kiskunhalason egy-egy gimnázium, Órön egy általános iskola vette fel nevét. Szegeden és Kecskeméten 1996-ban, a vésztő-mágori népi írók parkjában 2004-ben, Budapesten 2005-ben, Balatonfüreden 2006-ban avatták fel mellszobrát. Börtön utáni munkahelyén, a KSH-ban az egyik olvasóterem viseli a nevét 2010 óta.
 34. A Bibó István életművével foglalkozó önálló kiadványok közül csak válogatást tudunk közreadni, s mellőzzük azok említését, amelyekre – az írás során hasznosítva – lábjegyzetben már hivatkoztunk. (*Kurzívval jelöljük* azokat, amelyek e tárgyban további – folyóiratokban megjelent – írások bibliográfiáját is tartalmazzák.) Bibó István életművének aktualitása. Szerk. Takács József. FEA, Bp., 1993; *A hatalom humanizálása*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Pécs, 1993; *Bibó nyugatról – éltében, holtában*. Külföldi magyarok írásai Bibó Istvánról. Válogatta és bevezeti Kende Péter. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Bp., 1997; *Szilágyi Sándor: Bibó István*. Új Mandátum, Bp., 1999; Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szegfű Gyulával. Osiris Kiadó, Bp., 1999; *A szabadság kis körei*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Osiris, Bp., 1999; *Szilágyi Sándor: Bibó István*. Új Mandátum, Bp., 2001; *A szabadságszerető ember*. Szerk. Gyarmati György – Tar Ferenc. BIAG, Hévíz, 2003; Balogh Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában*. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Argumentum, Bp., 2004; *Megtalálni a szabadság rendjét*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum, Bp., 2004; Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Bibó István a politikai gondolkodó. Argumentum, Bp., 2004; Bibó István, a nemzet lelkiismerete. Rubicon 2004. 4. sz. Bibó pályafutásának szentelve; Kortársunk, Bibó István. Szerk. Márton László és Volosin Hédi. Pallas Kiadó, Bp., 2008; Kortársak Bibó Istvánról. Szerk. Gyarmati György – Kukorelli István. ELTE Bibó István Szakkollégium. Bp., 2009; *Bibó 100*. Recepciók, értelmezések, alkalmazkodási kísérletek. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2012; *Bibó István élete és műve*. Világosság 2013. Tavasz–nyár. A 2011. évi centenáriumi Bibó-konferencia teljes anyaga. Ugyanez online változatban: Tolle Lege 2013. 1. szám. www.tollelege.elte.hu
 35. Bibó István: *A szabadságszerető ember tízparancsolata*. In: *Életút dokumentumokban*. i.m. 190–191; *A szabadságszerető ember*. Emlékezés Bibó Istvánra. i.m. 117–119.
 36. Kovács Gábor: *Hatalom, bizalom, hiszékenység*. Legitimitás és politikai hisztéria Bibó István gondolatvilágában. In: *Lábjegyzetek Platónhoz, 13. A bizalom*. Szerk. Laczkó Sándor. Pro Philosophia Szegediensis Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus Kiadó, Szeged, 2015. 152–159.
 37. Stefano Bottoni: *Nemzetállam, demokrácia és kisebbségi jogok*. Gondolatok az etnikai konfliktusok bibói értelmezéséről. In: *Bibó 100*. i.m. 380.
 38. Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya*. Noran Libro, Bp., 2011.
 39. Henry Kissinger: *Világrend*. Antall József Tudásközpont, Bp., 2015.
 40. Bibó a megjelenés évében írt tanulmány terjedelmű ismertetést Karl Mannheim: *Diagnosis of Our Time*. Kegan Paul, London, 1943. című munkájáról. Társadalomtudomány 1943. 2. sz. 192–209. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. 1935–1944. Magvető, Bp., 1986. 295–635. 243–270.
 41. Nagy J. Endre: *Tettbeszéd*. Bibó István 1935-ös „megtérése”. In: *Megtalálni a szabadság rendjét*. i.m. 111–144.